

Word-Formation and Combinatory Capacity of the Morpheme ‘Ham’ in Persian Lexical Categories

Zahra Roghani¹ and Abbas-Ali Vafaei²

1. Master's student in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Allameh Tabatabaie University, Tehran, Iran. Email: n.z.roghani@gmail.com
2. Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: a.vafaie@atu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received 29 Jan 2026 Received in revised form 17 Feb 2026 Accepted 16 Mar 2026 Published online 04 Apr 2026 Keywords: "Ham", Word-formation capacity, Persian morphology, Compounding.	Persian has a high capacity for word formation, and the two main processes of compounding and derivation provide the lexical resources needed in the language. Among these, some linguistic elements, despite belonging to the class of closed words, display a high degree of productivity and can play an active role in forming various words and combinations. The word “ham” is one such element that has not been assigned a fixed grammatical status in Persian grammars and has been described at different times as a conjunction, an adverb, or a prefix. This diversity in definition and function makes a more precise investigation of it in the field of word formation necessary. This study adopts a descriptive–analytical approach and examines the combinatory capacity of ham in the formation of nouns, adjectives, adverbs, and verbs through the analysis of data extracted from literary texts as well as major Persian dictionaries (Dehkhoda, Mo'in, and Sokhan). The data were collected and categorized in order to identify patterns of combination and to determine the role of this element in the formation of new lexical items. The findings show that ham has the highest degree of combinability with nouns and adjectives, where it plays a prominent role in word formation, while its combination with verbs and adverbs is more limited and fewer examples of such constructions are attested. The analysis also indicates that in most cases ham does not change the grammatical category of the base; however, in certain structures it leads to the conversion of nouns into adjectives, thereby creating new semantic functions. By clarifying the grammatical status of ham, this study presents its productive patterns and suggests that the results can be useful for research on word formation, Persian language teaching, and lexicography.

Cite this article: Roghani, Z., & Vafaei, A. (2026)., Word-Formation and Combinatory Capacity of the Morpheme ‘Ham’ in Persian Lexical Categories. *Rhetoric and Grammar Studies*, 16 (1). 201-216. DOI: <https://doi.org/10.22091/jls.2026.16056.1804>

© The Author(s)

DOI: 10.22091/jls.2026.16056.1804

Publisher: University of Qom

Introduction

Persian, as a historically rich and dynamic language, possesses a remarkably high capacity for word formation. The two primary processes of compounding and derivation constitute the backbone of this lexical system, supplying the ever-evolving vocabulary needs of its speakers. However, within this framework, there exist certain linguistic elements that defy easy categorization. These are units that do not neatly fit into the category of purely inflectional or derivational affixes, nor are they entirely independent lexical items. Instead, they inhabit the blurred boundary between compounding and derivation. The morpheme "ham" stands out as one of the most prominent examples of such a boundary element in Persian. The word ham demonstrates a remarkable functional multiplicity in Persian: it can act as an adverb meaning "also" (e.g., *man ham raftam* - "I went too"), as a coordinating conjunction (e.g., *ham to biā ham u* - "both you come and him/her"), as a prefix or the first component of compounds (e.g., *hamrāh* - "companion", *hamdel* - "sympathetic", *hamkāri* - "cooperation"), and even in the formation of compound verbs (e.g., *beham zadan* - "to clap/knock together"). This functional diversity has led to significant inconsistency among Persian grammarians, who have variously classified it as a conjunction, an adverb, a prefix, or an independent element in compounds. What has been critically neglected is a systematic investigation into its combinatory capacity and its specific role in forming different lexical categories.

This study aims to address this lacuna by providing systematic answers to the following research questions:

1. With which grammatical categories does ham combine to enter the word-formation process?
2. What are the most significant morphological patterns resulting from the combination with ham?
3. In which instances does the combination with ham lead to a change in the grammatical category of the base?
4. What are the meaningful differences between the applications of ham in classical versus contemporary literary texts?

To answer these questions, the study first reviews the divergent viewpoints of Persian grammarians before classifying and analyzing data extracted from authoritative dictionaries and literary corpora.

Materials & Methods

This research adopts a descriptive-analytical approach, employing a comprehensive library-based method for data collection and analysis. The data were sourced from two main repositories.

First, authoritative Persian dictionaries were consulted as the primary references for extracting lexical items and compounds containing ham. These include the comprehensive *Loqatnāmeḥ* by Dehkhoda, the *Farhang-e Mo'in*, and the *Farhang-e Sokhan*. These sources provided a broad synchronic inventory of ham-based constructions.

Second, a wide selection of classical and contemporary literary texts was examined to capture diachronic variations and contextual usages. The classical corpus includes works such as Rumi's *Masnavi-ye Ma'navi*, the poetry of Hafez, Attar's *Manteq al-Tayr*, and Ferdowsi's *Shahnameh*. The contemporary corpus comprises significant modern novels, including Simin Daneshvar's *Suvashun*, Ali-Mohammad Afghani's *Shohar-e Āhu Khānom*, Morteza Moshfeq Kazemi's *Tehran-e Makhuf* and *Yādegār-e Yek Shab*, Houshang Golshiri's *Shāzdeh Ehtejāb*, and Moniru Ravani Pour's *Ahl-e Gharq* and *Dell-e Fulād*.

Following data extraction, all constructions containing ham were systematically extracted and categorized. The classification was based on two primary criteria: (1) the output grammatical category (noun, adjective, adverb, or verb), and (2) the specific structural pattern (e.g., ham + noun, ham + present stem, beh + ham + verb, etc.). To determine the productivity and frequency of each pattern, the data were subjected to a qualitative analysis. Furthermore, the category-changing effects and diachronic usage differences were analyzed through a comparative study of the extracted examples. The validity of the research is ensured by referencing reliable sources and employing multiple textual pieces of evidence. Its reliability is established through the repeated review and systematic categorization of the data.

Research Findings

The analysis reveals that ham exhibits a high combinatory capacity, participating in the formation of nouns, adjectives, adverbs, and verbs, albeit with varying degrees of productivity. The findings are detailed according to each lexical category.

Nominalization with "ham"

The study identifies two primary patterns for noun formation:

1. ham + Noun + Derivational Suffix) "ی" (ye) = Derived Compound Noun: This is a highly productive pattern. The suffix "ی" derives an abstract or state noun from the base compound.

-Examples: *hamkār* (colleague) → "ی" + *hamkāri* (cooperation); *hamdast* (accomplice) → "ی" + *hamdasti* (complicity); *hamsāye* (neighbor) → "ی" + *hamsāyegi* (neighborhood); *hamdardi* (sympathy), *hamrāhi* (accompaniment).

-Textual evidence: In Golshiri's *Shāzdeh Ehtejāb*, we read, "I wanted to clear the accusation of hamdasti (complicity) with the Ilkhan from my skirt".

2. ham + Present Stem "ی" + (ye) = Noun: This pattern is less frequent and more characteristic of classical texts.

-Examples: ham-āميز (mix) → "ی" + hamāmizi (mixing/intermingling); ham-nešin (sitting together) "ی" + → hamnešini (companionship/sitting together); ham-andīši (consultation), ham-sāzi (harmony).

-Textual evidence: Moniru Ravani Pour writes, "Hamnešini (companionship) with women made him witty"...

Adjectivization with "ham"

Adjective formation is one of the most frequent domains for ham.

1. ham + Noun = Adjective: This is the most prevalent pattern. By attaching to a noun, ham creates an adjective that denotes "sharing," "having," or "being characterized by" the quality of that noun.

-Examples: hamdel (sympathetic, lit. "same-heart"), hammad (sympathizer, lit. "same-pain"), hamrāz (confidant, lit. "same-secret"), hamsen (same-aged), hamvatan (compatriot, lit. "same-homeland"), hamqadam (companion on a journey, lit. "same-step").

-Textual evidence: Rumi asks, "What help can a hamdel (sympathetic) friend give to one who has become alone from their sweet soul?" In Daneshvar's *Suvashun*, a character states, "He must be hamsen (the same age) as Khosrow".

2. ham + Present Stem = Adjective: This is a rarer pattern with examples primarily found in older texts.

-Examples: ham-āmuz (co-learner), ham-suz (companion in suffering, lit. "burning together").

-Examples in use: A sentence is provided for ham-āmuz: "He is a patient and compassionate ham-āmuz (co-learner) who shares his knowledge without reservation".

3. ham + Pronoun = Adjective/Noun/Pronoun: This pattern results in the forms hamān (the very/same) and hamin (the very/same this.)

-Examples: Daneshvar writes, "Zari could see him from hamān (the very same) place she was sitting." Alavi mentions, "The other advantage of such strictness is hamān (that very) increase in prison revenues".

Adverb Formation with "ham"

Adverb formation with ham is the most limited category, primarily operating through fixed formulaic expressions or additional suffixation.

1. ham + Adverb/Adjective/Pronoun) "طور" + tūr) or "جور" jur) = Adverb: This pattern creates adverbs of manner.

-Examples: hamintūr (in this same way/likewise), hamantūr (in that same way), haminjūr (in this same manner).

-Textual evidence: Daneshvar writes, "The tailor is upset with you. He can't bear to see you. He hates hamintūr (likewise) me too".

2. ham چنان + (čēnān) / چنین (čēnin) = Adverb: This yields adverbs of continuity or additive relation.

-Examples: hamčēnān (still/continually), hamčēnin (also/furthermore).

-Textual evidence: Moshfeq Kazemi uses hamčēnān: "He sat on the armchair, put his head in his hands, and hamčēnān (still) thought about the difficult task".

3. Adjective/Noun built with "ham" انه + "(āneh) = Adverb: This pattern creates adverbs of manner or relation.

-Examples: hamdelāneh (sympathetically), hamrāhāneh (in a companionable way), hamkārāneh (in a cooperative way).

-Textual evidence: An example usage is, "He spoke hamdelāneh (sympathetically) with him".

Verb Formation with "ham"

Ham's role in verb formation is limited to a single productive pattern.

1. به (beh) + ham + Simple Verb = Compound Verb: This pattern combines the preposition beh with ham to form a compound verb.

-Examples: beham zadan (to knock together/clap), beham rixtan (to scatter/mix together), beham khordan (to collide), beham andākhtan (to throw together/confuse).

-Textual evidence: Daneshvar describes a scene: "Khosrow came to the hall. Mina clapped her hands (dast-hāyash rā beham zad) and said..." Moshfeq Kazemi notes, "God had put the peg and panel together well (beham andākhte)".

Discussion of Results & Conclusion

The findings robustly demonstrate that the morpheme ham—despite being a closed-class, non-extendable lexical unit that does not itself undergo derivational processes (e.g., hami or hamvāregi are not standard Persian forms)—

possesses an exceptionally high combinatory capacity. It is, in fact, one of the most frequent initial components in attributive and predicative compounds in the language. This paradoxical nature makes it a unique and powerful element within the Persian word-formation system.

From a combinatory perspective, ham participates in forming all four major grammatical categories: nouns, adjectives, adverbs, and verbs. However, its productivity is far from uniform. Nominalization and adjectivization are by far its most productive domains. In nominalization, the patterns ham + Noun and ham + Noun "ی" + are dominant, producing concrete and abstract nouns, respectively. In adjectivization, the ham + Noun pattern reigns supreme. Verb and adverb formation are markedly more constrained.

In terms of category change, ham typically preserves the grammatical category of its base. For instance, in ham + Noun = Noun (e.g., hamkār), the result remains a noun. However, a significant exception arises in the pattern ham + Noun = Adjective (e.g., hamdel, hamrāz), where a noun is productively transformed into an adjective. A secondary exception is seen in the pattern leading to adverbs with "-āneh". This behavior clearly distinguishes ham from purely derivational affixes like "-i" or "-āneh", which invariably change the category of the base.

A comparative analysis of classical versus contemporary usages reveals insightful diachronic trends. In classical literature (e.g., Rumi, Attar), we find a greater frequency and semantic breadth in patterns like ham + Present Stem (hamsuz, hamāmuz), which have largely become obsolete or are severely restricted in modern usage. Conversely, contemporary texts show a stabilization of combinatorial patterns. While the semantic diversity in some areas has decreased, the productivity of ham—particularly in nominalization—has demonstrably increased, giving rise to many modern and essential terms such as hamkelās (classmate), hamdānešgāhi (university companionship), and ham-mehvari (co-axiality/focus). This dynamic evolution confirms that "ham" remains a highly active, productive, and dynamic word-building element in the Persian language today, effectively bridging the gap between historical depth and contemporary lexical needs.

ظرفیت ترکیبی و واژه‌سازی «هم»، در ساخت مقوله‌های واژگانی زبان فارسی

زهرا روغنی^۱ و عباسعلی وفايي^۲

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: n.z.roghani@gmail.com
 ۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: a.vafaie@atu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۱۵	زبان فارسی از ظرفیت بالایی در واژه‌سازی برخوردار است و دو فرایند اصلی ترکیب و اشتقاق، نیازهای واژگانی این زبان را تأمین می‌کنند؛ در این میان، برخی عناصر زبانی باوجود قرار گرفتن در زمره واژگان بسته، زایایی بالایی دارند و می‌توانند در ساخت واژه‌ها و ترکیب‌های گوناگون نقش فعالی داشته باشند. واژه «هم» یکی از این عناصر است که در دستورهای فارسی جایگاه مشخصی نیافته و گاه حرف ربط، گاه قید و گاه پیشوند خوانده شده است. این تنوع در تعریف و کارکرد، بررسی دقیق‌تر آن را در حوزه واژه‌سازی ضروری می‌سازد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با بررسی داده‌های استخراج‌شده از متون ادبی و نیز فرهنگ‌های معتبر فارسی (دهخدا، معین، سخن) به ظرفیت ترکیبی «هم» در ساخت اسم، صفت، قید و فعل می‌پردازد و الگوهای ساختاری آن را تحلیل می‌کند. داده‌های پژوهش با هدف شناسایی شیوه‌های ترکیب و نقش این عنصر در شکل‌گیری واژه‌های جدید گردآوری و دسته‌بندی شده‌اند. براساس یافته‌ها، «هم» بیشترین ترکیب‌پذیری را با اسم و صفت دارد و در این دو حوزه نقش برجسته‌ای در واژه‌سازی ایفا می‌کند؛ درحالی‌که، ترکیب آن با فعل و قید محدودتر است و نمونه‌های کمتری از این نوع ساخت‌ها دیده می‌شود. همچنین، براساس بررسی‌ها «هم» در بیشتر موارد مقوله دستوری پایه را تغییر نمی‌دهد، اما در برخی ساخت‌ها موجب تبدیل اسم به صفت می‌شود و بدین ترتیب، کارکرد معنایی تازه‌ای به واژه می‌بخشد. این پژوهش ضمن روشن‌تر کردن جایگاه دستوری «هم»، الگوهای زبانی آن را معرفی می‌کند و نتایج آن می‌تواند در مطالعات واژه‌سازی، آموزش زبان فارسی و نیز در فرایند فرهنگ‌نویسی استفاده شود.

کلیدواژه‌ها:

«هم»، ظرفیت واژه‌سازی، صرف زبان فارسی، ترکیب‌سازی.

استناد: روغنی، زهرا و وفايي، عباسعلی. (۱۴۰۵). «ظرفیت ترکیبی و واژه‌سازی «هم»، در ساخت مقوله‌های واژگانی زبان فارسی». پژوهش‌های دستوری و بلاغی. دوره ۱۶. شماره ۲۹. صص: ۲۰۱-۲۱۶. <https://doi.org/10.22091/jls.2026.16056.1804>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه قم

(۱) مقدمه

براساس مطالعات زبان‌شناختی در دهه‌های اخیر زبان فارسی با داشتن ریشه‌ای تاریخی و تحول‌پذیر، ظرفیت بالایی برای واژه‌سازی دارد. دو فرایند اصلی ترکیب و اشتقاق، ستون فقرات این نظام واژه‌سازی را تشکیل می‌دهند، اما آنچه کمتر در کانون توجه قرار گرفته، عناصری هستند که نه در زمره وندهای صرفی محض قرار می‌گیرند و نه کاملاً واژگانی مستقل به‌شمار می‌روند؛ عناصری که مرز میان ترکیب و اشتقاق را درنور دیده‌اند و «هم» یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های آن در زبان فارسی است.

واژه «هم» در زبان فارسی کاربردهایی چندگانه دارد: گاه به‌عنوان قید به‌معنی «نیز» (من هم رفتم)، گاه به‌عنوان حرف ربط پیوند (هم تو بیا هم او)، گاه به‌عنوان پیشوند یا جزء اول ترکیبات (همراه، همدل، همکاری) و گاه در ساخت فعل مرکب (بهم زدن) به‌کار می‌رود. این چندگانگی کاربردی سبب شده است که دستورنویسان فارسی جایگاه یکسانی برای آن قائل نباشند. برخی آن را «حرف ربط» و برخی «قید» و برخی دیگر «پیشوند» یا «واژه مستقل در ترکیب» دانسته‌اند. آنچه در این میان مغفول مانده، بررسی نظام‌مند ظرفیت ترکیبی «هم» در ساخت مقوله‌های واژگانی مختلف است.

این نوشتار در پی پاسخ به این پرسش‌هاست: «هم» در ترکیب با کدام مقوله‌های دستوری وارد فرایند واژه‌سازی می‌شود؟ هریک از این ترکیب‌ها چه تغییراتی در مقوله دستوری پایه ایجاد می‌کنند؟ مهم‌ترین الگوهای ساخت‌واژی حاصل از ترکیب «هم» کدام‌اند؟ و تفاوت کاربردهای آن در متون کلاسیک و معاصر چیست؟ برای پاسخ به این پرسش‌ها، ابتدا دیدگاه‌های دستورنویسان بررسی؛ سپس، داده‌های مستخرج از متون و فرهنگ‌ها طبقه‌بندی و تحلیل می‌شود.

(۲) پیشینه پژوهش

دستورهای زبان فارسی دیدگاه‌های متفاوت و گاه متناقضی درباره «هم» ارائه داده‌اند. برخی آن را فقط در شمار حروف ربط آورده‌اند، برخی آن را قید دانسته‌اند و برخی دیگر به نقش پیشوندی یا ترکیبی آن اشاره کرده‌اند.

شقایق (۱۳۸۱) در مقاله «پیشوند نفی در زبان فارسی» به بررسی ساختار و کارکرد پیشوندهای نفی پرداخته و تنوع آن‌ها را در چهارچوب اصل کم‌کوشی زبانی تبیین کرده است، ولی این پژوهش به پیشوندهای نفی محدود می‌ماند و به عناصری چون «هم»، که کارکرد غیرنفی و ترکیبی دارند، نمی‌پردازد؛ همچنین، انصاریان و داوری اردکانی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «چندمعنایی پسوند -انه فارسی: رویکرد ساختواژه‌ساختی» به بررسی یکی از پسوندهای اشتقاقی پرداخته‌اند که هرچند از منظر نظری (ساختواژه‌ساختی) ارزشمند است، اما موضوع آن با «هم» و ظرفیت ترکیبی آن بی‌ارتباط است.

پرویز ناتل خانلری در دستور زبان فارسی به «هم» به‌عنوان قید تأکید یا قید به‌معنی «نیز» اشاره می‌کند و از نقش ترکیبی آن سخنی نمی‌گوید (ناتل خانلری، ۱۳۸۴: ۱۷۲). این دیدگاه نیز بسامد بالای «هم» در ترکیبات اسنادی و وصفی را نادیده می‌گیرد و در نتیجه، تنها بخش کوچکی از کارکردهای این واژه را پوشش می‌دهد.

حسن انوری و حسن احمدی گیوی در دستور زبان فارسی (۲) «هم» را در شمار «حروف ربط» آورده‌اند و آن را از نوع «عطف» می‌دانند که مفرد را به مفرد و جمله را به جمله پیوند می‌دهد، اما به نمونه‌های ترکیبی چون «همراه» و

«همدل» اشاره‌ای ندارند (انوری و گیوی، ۱۳۸۷: ۲۷۴). این کاستی نشان می‌دهد که آن‌ها نیز مانند خیام‌پور، تنها به کارکرد رابط «هم» اکتفا کرده و از نقش سازنده و ترکیبی آن در ساخت مقوله‌های واژگانی جدید غفلت ورزیده‌اند. حیدری، فاطمه (۱۴۰۰). «شیوه‌های واژه‌گزینی و واژه‌سازی فارسی در آثار منشور ناصر خسرو»، این پژوهش با روش کتابخانه‌ای و توصیفی-تحلیلی به بررسی فرآیندهای واژه‌سازی و واژه‌گزینی ناصر خسرو در پنج اثر منشور او می‌پردازد و نشان می‌دهد که وی آگاهانه با پیروی از شیوه‌های ترکیب و اشتقاق رایج در فارسی میانه و نیز روش‌های خودساخته، اصطلاحات فارسی را جایگزین عربی کرده است. یافته‌ها حاکی از آن است که بسیاری از این اصطلاحات دینی و کلامی پیش‌تر در متون پهلوی وجود داشته و ناصر خسرو با احیا و گسترش معنایی آن‌ها، به غنای زبان فارسی و پاسداری از لفظ دری پرداخته است.

دستورهای زبان فارسی دیدگاه‌های متفاوت و گاه متناقضی درباره «هم» ارائه داده‌اند. عبدالرسول خیام‌پور در دستور زبان فارسی «هم» را دو قسم می‌کند: نخست «اسم مبهم» به معنی «همدیگر» و دوم «حرف ربط» بر دو نوع ربط مفرد به مفرد و ربط جمله به جمله، اما هیچ اشاره‌ای به نقش ترکیبی «هم» در ساخت واژه‌های جدید نمی‌کند (خیام‌پور، ۱۳۹۲: ۱۸۴). این رویکرد، اگرچه به برخی کاربردهای مستقل «هم» توجه دارد، از ظرفیت زایشی آن در حوزه واژه‌سازی غافل مانده و تصویری ناقص از این عنصر زبانی ارائه می‌دهد.

غلامرضا ارژنگ در دستور زبان فارسی امروز اگرچه «هم» را در زمره «پیشوندهای فعلی و اسمی» می‌آورد و معتقد است این عنصر «معنای اشتراک و همراهی» را به پایه اضافه می‌کند، اما جز ذکر نمونه‌هایی چون «همکاری، همراهی، همدلی»، تحلیل ساخت‌واژی نظام‌مندی ارائه نمی‌دهد (ارژنگ، ۱۳۹۶: ۲۶۷) و به الگوهای متنوع ترکیب‌پذیری آن نمی‌پردازد.

ایزدی، مریم؛ ابراهیمی، قربانعلی و رادمش، عطامحمد (۱۳۹۹). «کارکرد پیشوندها و پیش‌واژک‌های فعلی در فرهنگنامه قرآنی»، این پژوهش با روش تحلیلی-توصیفی به استخراج و دسته‌بندی پیشوندها و پیش‌واژک‌های فعلی در برابرهای فارسی واژگان قرآن در فرهنگنامه قرآنی (مبتنی بر ۱۴۲ نسخه خطی کهن) می‌پردازد و ساختار، کاربرد و معنی این وندهای اشتقاقی و تصریفی را تحلیل می‌کند. نتایج نشان‌دهنده غلبه فعل‌های پیشوندی بر دیگر ساخت‌های فعل در این متن و توانایی بالای زبان فارسی در واژه‌سازی است و بسامد افعال کهن، کم‌کاربرد و پویای پیشوندی را باز می‌نمایاند. در پژوهش‌های جدیدتر، عظیمی و همکاران (۱۴۰۱) با رویکرد معناشناسی شناختی به بررسی چندمعنایی پیشوند /hæm/ پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که معنای سرنمون «اشتراک» در موقعیت‌های مختلف گسترش می‌یابد، اما این پژوهش عمدتاً معناشناسانه است و به جزئیات ساخت‌واژی و تغییر مقوله‌های دستوری نمی‌پردازد؛ بنابراین، نمی‌تواند پاسخ‌گوی پرسش‌های مربوط به ظرفیت ترکیبی و نقش مقوله‌ای «هم» باشد.

قطبی‌زاده (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی عملکرد فردوسی در کلمه‌سازی صفات با پیشوندها در شاهنامه» شیوه‌های واژه‌سازی فردوسی را بررسی کرده، اما این پژوهش هرچند به پیشوندهای صفت‌ساز پرداخته، مستقیم به «هم» و ظرفیت ویژه آن در ترکیب با انواع مقوله‌ها نپرداخته و بیشتر بر پیشوندهای رایج در شاهنامه متمرکز بوده است.

کهن‌زاد، فلاحی و پهلوان‌زاده (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی پیکره‌بنیاد زایایی وندهای اشتقاقی زبان فارسی» با رویکردی کمی و با استفاده از شاخص باین (P) به سنجش زایایی ۱۶۶ وند اشتقاقی پرداخته‌اند، اما این پژوهش نیز با

وجود دقت آماری، به‌طور خاص، به «هم» به‌عنوان عنصری مرزی میان وند و واژه توجه نکرده و جایگاه آن را در زمره وندهای اشتقاقی لحاظ نکرده است.

درمجموع، آنچه از بررسی دستورها و پژوهش‌های پیشین به‌دست می‌آید، فقدان یک تحلیل نظام‌مند از ظرفیت ترکیبی «هم» در ساخت مقوله‌های دستوری مختلف است. بیشتر آثار یا «هم» را نادیده گرفته‌اند یا فقط به یک یا دو نقش آن اشاره کرده‌اند و از ظرفیت زایشی آن در واژه‌سازی غافل مانده‌اند. جستار حاضر درصدد است این خلأ را با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر داده‌های گسترده از فرهنگ‌ها و متون ادبی (کلاسیک و معاصر) پر سازد و الگوهای ساختاری و تغییرات مقوله‌ای ناشی از ترکیب با «هم» را به‌دقت تبیین کند.

۳) روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای انجام شده است. داده‌های موردنیاز از دو منبع اصلی گردآوری شده‌اند: نخست، فرهنگ‌های معتبر زبان فارسی شامل لغت‌نامه دهخدا، فرهنگ معین و فرهنگ سخن که به‌عنوان مراجع اصلی برای استخراج واژگان و ترکیبات دارای «هم» به‌کار رفته‌اند؛ و دوم، متون ادبی کلاسیک و معاصر فارسی شامل مثنوی معنوی، دیوان حافظ، شاهنامه (برای دوره کلاسیک) و رمان‌های معاصر چون سووشون، شوهر آهوخانم، تهران مخوف، شازده احتجاب، اهل غرق و دل فولاد (برای دوره معاصر). پس از گردآوری داده‌ها، تمام ترکیبات حاوی «هم» استخراج، دسته‌بندی و براساس مقوله دستوری خروجی (اسم، صفت، قید، فعل) و الگوی ساختاری آن‌ها (هم + اسم، هم + بن مضارع، هم + ضمیر، به + هم + فعل و غیره) تحلیل شده‌اند. همچنین، برای تعیین میزان زایایی و بسامد هر الگو، داده‌ها به‌صورت کیفی بررسی شده و تغییرات مقوله‌ای و تفاوت‌های کاربرد در متون کلاسیک و معاصر با مقایسه تطبیقی نمونه‌ها تحلیل شده است. روایی پژوهش با ارجاع به منابع معتبر و استفاده از شواهد متنی متعدد تأمین شده و پایایی آن نیز از طریق بازبینی مکرر داده‌ها و دسته‌بندی نظام‌مند الگوها حاصل شده است.

۴) ضرورت و اهمیت پژوهش

واژه «هم» از پرکاربردترین و درعین‌حال، پویاترین عناصر زبانی در فارسی است که نقش چشمگیری در گسترش دایره واژگانی این زبان ایفا می‌کند. با وجود بسامد بالای این واژه و حضور گسترده آن در ساخت ترکیبات وصفی، اسمی و گروه‌های فعلی، جایگاه آن در پژوهش‌های زبان‌شناختی فارسی چندان که باید به‌صورت مستقل و نظام‌مند بررسی نشده است. بیشتر مطالعات موجود یا به اشاره‌های گذرا در دستورهای زبان فارسی محدود مانده‌اند یا نمونه‌های آن را فقط در سطح توصیف ثبت کرده‌اند، بی‌آنکه سازوکارهای زایشی و پیامدهای معنایی و نحوی این عنصر به‌دقت تحلیل شود. این خلأ پژوهشی ضرورت انجام مطالعه‌ای مستقل درباره نقش «هم»، در زایش واژگانی فارسی را برجسته می‌کند.

از سوی دیگر، ناهمگونی دیدگاه‌های دستورنویسان درباره مقوله دستوری «هم» سبب شده است که تحلیل‌های ارائه‌شده در منابع آموزشی و پژوهشی از انسجام نظری برخوردار نباشد. این ناهمگونی، نه فقط در سطح طبقه‌بندی دستوری، بلکه در تبیین کارکردهای نحوی و دلالت‌های معنایی ترکیبات ساخته‌شده با «هم» نیز بازتاب یافته است. پرداختن روشمند به این اختلاف‌نظرها و ارزیابی انتقادی آن‌ها می‌تواند به شفاف‌تر شدن جایگاه دستوری این واژه و سامان‌دهی تحلیل‌های بعدی در حوزه ساخت‌واژه فارسی کمک کند.

همچنین، اهمیت این نوشتار در پیوند آن با مسئله تعامل میان ساخت و معنا در زبان فارسی است. ترکیبات ساخته شده با «هم» دامنه‌ای گسترده از دلالت‌ها را پوشش می‌دهند؛ از همراهی و مشارکت تا برابری، همانندی و تقابل. این تنوع معنایی نشان می‌دهد که یک عنصر زایشی چگونه می‌تواند در بافت‌های مختلف، شبکه‌ای از معانی را فعال کند و همین امر مطالعه آن را برای پژوهش‌های معناشناسی واژگانی و کاربردشناسی معنادار می‌سازد. نتایج این مقاله می‌تواند به تدوین توصیف دقیق‌تری از سازوکارهای تولید معنا در واژه‌سازی فارسی بینجامد.

۵) بحث اصلی

«هم» از عناصر بسیار پرکاربرد در زبان فارسی است که در متون کهن و امروزی بسامدی بالا دارد؛ باین‌حال، رفتار ساخت‌واژی آن به‌روشنی تبیین نشده است. پرسش اساسی این است که آیا «هم» را باید یک «واژه مستقل» در ترکیب دانست، یک «پیشوند» اشتقاقی، یا عنصری میان‌دسته‌ای؟ پاسخ به این پرسش هنگامی دشوارتر می‌شود که «هم»، هم در ساخت اسم (همکار)، هم در ساخت صفت (همدل)، هم در ساخت قید (همین‌طور) و هم در ساخت فعل (بهم زدن) ظاهر می‌شود و در هریک از این موارد، رفتار نحوی و معنایی متفاوتی از خود نشان می‌دهد.

از سوی دیگر، با بررسی متون درمی‌یابیم که الگوهای ترکیب‌پذیری «هم» در دوره‌های مختلف زبان فارسی یکسان نبوده است. در متون کلاسیک، مانند مثنوی معنوی، نمونه‌هایی از «هم» با پایه‌های اسمی و صفتی دیده می‌شود که امروزه یا متروک شده‌اند یا معنای متفاوتی یافته‌اند. در مقابل، در متون معاصر، مانند سوو شون، الگوهای تثبیت شده‌تری به کار می‌رود. این تفاوت‌های تاریخی نیز نیازمند تبیین است؛ بنابراین، پژوهش پیش‌رو بر آن است تا ضمن گردآوری و طبقه‌بندی داده‌های مستخرج از فرهنگ‌های معتبر و متون ادبی (کلاسیک و معاصر)، پاسخ‌گوی پرسش‌های زیر باشد:

- «هم» در ترکیب با کدام مقوله‌های دستوری وارد فرایند واژه‌سازی می‌شود؟
- مهم‌ترین الگوهای ساخت‌واژی حاصل از ترکیب «هم» کدام‌اند؟
- در چه مواردی ترکیب با «هم» موجب تغییر مقوله دستوری پایه می‌شود؟
- چه تفاوت‌های معناداری میان کاربردهای «هم» در متون کلاسیک و معاصر دیده می‌شود؟

۵-۱) نامگذاری و جایگاه دستوری «هم»

پیش از پرداختن به ظرفیت ترکیبی، لازم است به مسئله نام‌گذاری و جایگاه دستوری «هم» اشاره‌ای کنیم. بررسی دستورهای فارسی نشان می‌دهد که «هم» را به سه شیوه متفاوت دسته‌بندی کرده‌اند:

یک- حرف ربط عاطف: انوری و گیوی، خیام‌پور و برخی دیگر «هم» را در کنار «و» و «یا» از حروف ربط دانسته‌اند. این نگاه، کاربردهایی مانند «هم علی آمد هم رضا» را پوشش می‌دهد، اما ترکیباتی مانند «همراه» را توضیح نمی‌دهد؛

دو- قید: خانلری و برخی دیگر «هم» را به معنای «نیز» قید می‌شمارند (من هم رفتم). این دیدگاه نیز تنها بخشی از کاربردها را پوشش می‌دهد؛

سه- پی شوند یا جزء اول ترکیب: ارژنگ، عظیمی و همکاران و برخی فرهنگ‌ها «هم» را در ترکیباتی چون «همکار، همراه، همدل» نوعی پیشوند یا عنصر وندگونه می‌دانند. این نگاه به ظرفیت زایشی آن توجه دارد، اما کاربردهای مستقل «هم» را نادیده می‌گیرد.

به نظر می‌رسد «هم» عنصری است که در مرز میان واژه‌بست^۱ و وند^۲ قرار دارد؛ از یک سو، در برخی کاربردها رفتاری مستقل دارد (هم من رفتم هم تو) و می‌توان روی آن تکیه آوایی نشان داد و از سوی دیگر، در ترکیبات، پیوستگی آوایی و معنایی تنگاتنگی با پایه پیدا می‌کند. این مقاله بر آن نیست که یک‌بار برای همیشه جایگاه دستوری «هم» را تعیین کند، بلکه در پی توصیف الگوهای ترکیبی آن است؛ از این رو، از تعبیری چون واژه «هم» استفاده می‌کند و در موارد لازم، به بحث در باب وند گونه‌بودن آن نیز می‌پردازد.

۵-۲) «هم» و اسم‌سازی

«هم» در اسم‌سازی فارسی ظرفیت بالایی دارد. مهم‌ترین الگوهای اسم‌سازی با «هم» عبارت‌اند از:

۱. هم + اسم + پسوند «ی» = اسم مشتق مرکب

در این الگو، نخست «هم» با اسم ترکیب می‌شود و سپس، پسوند «ی» اشتقاقی به آن افزوده می‌شود. حاصل، اسم معنی یا اسم انتزاعی است:

هم‌پهلوی، هم‌پیاوگی، هم‌پیشگی، همدردی، همدستی، هم‌راهی، هم‌زبانی، هم‌زیستی، هم‌سایگی، هم‌دانشگاهی، هم‌سفری، هم‌قسمتی، هم‌کاری، هم‌کلامی، هم‌گروهی، هم‌مشری، هم‌نوعی، هم‌عقیدگی، هم‌نوایی، هم‌داستانی، هم‌محوری، هم‌فکری، هم‌نفسی.

برای نمونه، از «همکار» (اسم) به «همکاری» (اسم معنی) می‌رسیم؛ مثال:

«والله، تقصیر من نبود. پدر د ستور داده بود و من برای اینکه تهمت **هم‌دستی** با ایلخان از دامنم پاک کنم، کردم آنچه را نمی‌بایست بکنم.» (گلشیری، ۱۳۶۸: ۴۵).

«جواد بدون اینکه فکری بکند از جای برخاست و از قهوه‌خانه خارج شد و به **همراهی** طفل به طرف بازارچه رفت.» (مشفق کاظمی، ۱۳۴۷: ۱۱).

«این بار جلسه نقد و تحلیل، که هر دو هفته یکبار تشکیل می‌شد، درباره قصه «میراث‌خواران» نوشته جوانی بود که با مؤسسه همکاری می‌کرد.» (روانی‌پور، ۱۳۷۱: ۲۹).

«...به‌خاطر تنهایی و بی‌کسی مردی که در اطراف آقای اشک بی‌گرده‌ای نان افتاده بود و **هم‌کلامی** نداشت تا با او غصه دلش را پاک کند.» (روانی‌پور، ۱۳۶۹: ۱۰۲).

در حافظ می‌خوانیم:

کجاست **هم‌نفسی** تا به شرح عرضه دهم که دل چه می‌کشد از روزگار هجرانش

(حافظ، ۱۳۶۲: ۵۶۸)

«هم‌نفسی» در این بیت اسم معنی و به معنای «داشتن نفسی هم‌دل و هم‌راز» است.

۲. هم + بن مضارع + «ی» = اسم

این الگو کم‌بسامدتر است و بیشتر در متون کلاسیک دیده می‌شود:

هم‌آمیزی، هم‌اندیشی، هم‌نشینی، هم‌سازی، هم‌نگری و...؛ مثال:

«هم‌نشینی با زنان او را بذلوگو کرد و سرانجام، یکسال بعد، وقتی زنش سر زارفت و زایر غلام یال را دید که

شبانه جگر زنش را در آورده بود و در دریا می‌شست، نفس به‌راحتی کشید.» (روانی‌پور، ۱۳۶۹: ۱۴).

۳-۵ «هم» و صفت‌سازی

صفت‌سازی با «هم» نیز بسیار پرسامد است. مهم‌ترین الگوها عبارت‌اند از:

۱. هم + اسم = صفت

این الگو از رایج‌ترین الگوهای صفت‌سازی در فارسی است. «هم» به یک اسم می‌چسبد و صفتی می‌سازد که بر «داشتن ویژگی همراهی یا اشتراک در آن اسم» دلالت دارد:

هم‌پشت، هم‌درد، هم‌دست (شریک)، همدل (یک‌دل)، هم‌دندان (هم‌سلیقه)، هم‌راز (محرم راز)، هم‌راستا، هم‌راه (در معنای اسمی: همراهش شدم؛ فارغ از معنی وصفی)، هم‌زبان، هم‌زانو، هم‌زبان (۱. تکلم ۲. همدل و هم‌عقیده)، هم‌سن، هم‌عنان (کسی که عنان اسب را با دیگری شریک است، مجازاً همراه)، هم‌گون، هم‌نفس (عزیز، یار جانی)، هم‌قسم (کسی که با دیگری هم‌قسم شده)، هم‌مسلك، هم‌نوا، هم‌وطن و...؛ مثال:

چه یاری یابد از یاران **همدل** کسی کز جان شیرین گشت تنها

(مولوی، غزل ۹۹)

«باید **هم‌سن** خسرو من باشد. ده یازده سالش نباید بیشتر باشد.» (دانشور، ۱۳۴۹: ۸).

«جوانان با هم‌فکران خود ... و پیرها با **هم‌دندان**‌های خود صحبت می‌داشتند.» (مشفق‌کاظمی، ۱۳۴۷: ۲۷۸).

در عطار می‌خوانیم:

تا نگردد جان ما از عیب پاک کی شوی با عاشقانش **هم‌عنان**

در این بیت «هم‌عنان» صفت است به‌معنای «همراه و هم‌گام». پایه «عنان» اسم است و خروجی صفت؛ بنابراین، تغییر مقوله رخ داده است.

نمونه دیگر از قآنی:

چمن با تازه‌رویی **هم‌قسم** گشت صبا با خوش‌رکابی **هم‌ءنان** شد

در اینجا «هم‌قسم» صفت و به‌معنای «هم‌پیمان» است.

۲. هم + اسم = صفت مرکب

این الگو پرسامدترین الگوست. «هم» به همراه یک اسم، اسم مرکبی می‌سازد که بر «همراهی، مشارکت یا همبودی» دلالت دارد. مثال‌های فراوانی از این دست در فرهنگ‌ها ثبت شده است:

هم‌پیشه، هم‌جنس، هم‌خانه، هم‌خوابه، هم‌دسته، هم‌رأی، هم‌سر، هم‌سفر، هم‌سنگ، هم‌صحبت، هم‌مشرَب، هم‌عقیده، هم‌قدم، هم‌قطار، هم‌کار، هم‌کلاس، هم‌نوع و

«عده‌ای دیگر بر این عقیده‌اند که صنف نانو در وضع حاضر از این گونه نشست و برخاست‌ها جز اتلاف وقت و آشکار کردن بازهم بیشتر اختلافات نتیجه‌ای نخواهد گرفت؛ از آن‌رو که اجزایش **هم‌رأی** و قسم نیستند.» (افغانی، ۱۴۰۳: ۵).

در این ترکیب‌ها، مقولۀ دستوری پایه (اسم) حفظ می‌شود و خروجی ترکیب اسم است؛ برای مثال: «سایه» اسم است و با ترکیب با «هم» صفت ساخته است. این صفات در موارد بسیاری، به دلیل کثرت کاربرد، جایگاه اسمی یافته‌اند؛ «کار» اسم است و با ترکیب «هم» صفت ساخته است؛ مثال:

«**همسر و هم‌خوابه‌اش** گرچه به اندازه شوهر لثیم نبود، ولی زن بی سواد نادانی به شمار می‌رفت.» (مشفق کاظمی، ۱۳۴۷: ۱۹).

«**همسر** نسبت به آنها محبت بی شائبه‌ای دارد. مادر مهربانی ست که از فرزندان کهن سالش پرستاری می‌کند. آن‌ها همیشه مریض‌اند. مفصل‌هایشان درد می‌کند. درواقع، به سال‌های کودکی خود بازگشته‌اند، همان‌طور زنجموره می‌کنند و بهانه می‌گیرند.» (خسروی، ۱۳۷۹: ۳).

«دیگر به هیچ وجه حاضر نبود با خویشان و نزدیکان خود که یا در اثر نامساعدتی روزگار و یا برای اینکه نخواسته بودند، مانند به هر کاری تن دردهند و در نتیجه، تهی دست مانده بودند، **هم صحبت و هم‌قدم** گردد.» (مشفق کاظمی، ۱۳۴۷: ۱۹-۱۸)

«تنها تفاوت آن برای من و تو این است که فردا در تهران خواهیم بود و الآن در کرج می‌باشیم، اما **هم‌قطارش** به پرخاش او چندان اعتنایی نکرد و با آرامی تمام جواب داد ...» (مشفق کاظمی، ۱۳۴۸: ۷)

«میران صندلی خود را جابه‌جا کرد تا **همکار** پیر و بیمارش بنشیند.» (افغانی، ۱۴۰۳: ۴)

۳. هم + ضمیر = صفت / اسم / ضمیر

همان، همین

مثال:

«باید اشاره کرد که گذشته از نظر فوق، سخت‌گیری‌ها فایده دیگری که دارد، **همان** زیاد شدن عواید زندان است که این عواید گویا جزو درآمد کارخانه‌های زندان پس از کسر سهم مأمورین شهربانی به دربار انتقال داده می‌شود. (علوی، ۱۳۹۲: ۸۶).

«زری از **همان‌جا** که نشسته بود می‌دیدش.» (دانشور، ۱۳۴۹: ۱۷).

«شازده گفت: به جاش نیاوردید؟ پسر حاج صمصام، نوۀ فخرالزمان. پسرعموی اعیانی شما بود. **همان** که فقط روز سلام شرفیاب می‌شد. همه‌اش با زنجیر ساعتش بازی می‌کرد. جرئت نداشت رو به روی شازده بزرگ، رو به روی شما، سیگار بکشد.» (گلشیری، ۱۳۶۸: ۱۷).

«در موقعی که می‌شد با **همین** یک نان یک خانوار را یک شب سیر کرد.» (دانشور، ۱۳۴۹: ۶).

«به‌طور یقین، روشن خیلی شبیه به مادرش بوده و از **همین جهت** پدرش پس از مرگ مادر روشن علاقه خاصی به این تنها دخترش ابراز می‌کرده است و آنچه توانسته بود در تربیت این یگانه دختر کوتاهی نکرده بود.» (علوی، ۱۳۹۲: ۲۷).

«این خانم **همین‌قدر** به‌خاطر داشت موقعی که دوازده‌ساله بود و در منزل برادر می‌زیست، روزی چند نفر زن وارد خانه‌شان شده و پس از توقف مختصری و نوشیدن گیلانی شربت رفتند ...» (مشفق کاظمی، ۱۳۴۷: ۱۹).

۴-۵ «هم» و قیدسازی

قیدسازی با «هم» محدودتر از اسم‌سازی و صفت‌سازی است و غالباً از طریق ترکیب «هم» با عناصر دیگر و سپس، افزودن پسوند یا از طریق تثبیت عبارت‌های قالبی صورت می‌گیرد:

«جواد **همین‌که** چشمانش به چشمان این شخص بر خورد، بی‌اختیار گفت ...» (مشفق کاظمی، ۱۳۴۷: ۱۲).

۱. **هم + قید/صفت/ضمیر + «طور/جور» = قید**

همین‌طور، همان‌طور، همین‌جور، همین‌گونه.

در سووشون می‌خوانیم:

«خیاط کل با تو لاج کرده؛ چشم ندارد تو را ببیند؛ مرا **هم‌همین‌طور**» (دانشور، ۱۳۴۹: ۱۴).

در این جمله «همین‌طور» قید حالت به‌معنای «نیز» است.

۲. **هم + چنان / چنین = قید**

همچنان، همین.

«همچنان» قیدی است بر استمرار:

«سپس، در روی صندلی دسته‌دار نشسته سر را میان دو دست گرفت و **هم‌چنان** درباره کار مشکلی که بدان

مصمم شده بود می‌اندیشید.» (مشفق کاظمی، ۱۳۴۷: ۱۹۱).

«طفلک از سوز درد **هم‌چنان** بی‌قرار بود.» (افغانی، ۱۴۰۳: ۱۹).

«و روی آن سماوری برنجی و قوری آبی‌رنگ بزرگی که چندجای آن شکسته و بند خورده بود و **همچنین**،

قندان‌های کوچکی از برنج دیده می‌شد.» (مشفق کاظمی، ۱۳۴۷: ۲۷۰).

«و **همچنین**، از دوری مادر و بی‌حوصلگی، لب برچید.» (افغانی، ۱۴۰۳: ۲۸-۲۹).

۵-۵ «هم» و فعل‌سازی

«هم» در ساخت فعل‌های مرکب و گروه‌های فعلی نیز نقش دارد، اما این نقش محدودتر از حوزه‌های اسم و صفت است:

به + هم + فعل ساده = فعل مرکب

پُرکاربردترین الگوی فعلی با «هم» از راه افزودن حرف اضافه «به» به «هم» و سپس، یک فعل ساده ساخته می‌شود:

بهم انداختن، بهم پیوستن، بهم خوردن، بهم رسیدن، بهم ریختن، بهم زدن، و...

نمونه‌ها:

«او برای شوهرش زن بسیار مناسبی بود و به‌اصطلاح خداوند، در و تخته را خوب **بهم انداخته** بود.»

(مشفق کاظمی، ۱۳۴۷: ۲۰).

«خسرو به تالار آمد. مینا دست‌هایش را بهم زد و گفت ...» (دانشور، ۱۳۴۹: ۲۱).

۶) گسترش‌ناپذیری خود «هم» و زایایی آن

نکته‌ای که در پایان باید به آن اشاره کرد، تمایز میان «گسترش‌پذیری خود واژه» و «زایایی آن در ترکیب» است. «هم» به‌عنوان یک تکواژ، گسترش‌پذیر نیست؛ یعنی برخلاف اسم‌ها و صفت‌ها، «هم» خود دستخوش فرایندهای اشتقاقی قرار نمی‌گیرد و «همی» یا «هم‌وارگی» ساخته نمی‌شود (حداقل در فارسی معیار). از این حیث، «هم» در زمره واژگان بسته قرار دارد؛ با این حال، همین عنصر در ترکیب با دیگر عناصر، فوق‌العاده زایاست و شبکه‌ای گسترده از اسم‌ها، صفت‌ها، قیدها و فعل‌های مرکب را پدید می‌آورد.

این ویژگی «هم» را به عنصری منحصر به فرد در نظام واژه‌سازی فارسی تبدیل کرده است: هم بسته و گسترش‌ناپذیر است، هم پربسامدترین جزء اول در ترکیبات اسنادی و وصفی به‌شمار می‌رود.

جدول شماره ۱. الگوهای ترکیبی «هم» در ساخت واژه‌های فارسی

مثال	انواع	ساختار
«والله، تقصیر من نبود. پدر دستور داده بود و من برای اینکه تهمت همدستی با ایلخان از دامنم پاک کنم کردم آنچه را نمی‌بایست بکنم.»	هم‌پهلوی، هم‌پالگی، هم‌پیشگی، همدردی، هم‌دستی، هم‌راهی، هم‌زبانی، هم‌زیستی، همسایگی، هم‌دانشگاهی، هم‌عقیدگی، هم‌نوایی،	هم + اسم + پسوند «ی» = اسم مشتق مرکب
«هم‌نشینی با زنان او را بذلو گو کرد و سرانجام، یکسال بعد، وقتی زنش سر زار رفت و زائر غلام یال را دید که شبانه جگر زنش را درآورده بود و در دریا می‌شست، نفس به‌راحتی کشید.»	هم‌آمیزی، هم‌اندیشی، هم‌نشینی، هم‌سازی، هم‌نگری و...	هم + بن مضارع + «ی» = اسم
«باید همسن خسرو من باشد. ده یازده سالش نباید بیشتر باشد.»	هم‌پشتی، هم‌درد، هم‌دست، هم‌ملل، هم‌دندان، هم‌راز، هم‌راستا، هم‌راه، هم‌زبان، هم‌زبانو، هم‌زبان، هم‌سن، هم‌گون، هم‌نفس، هم‌وطن و...	هم + اسم = صفت
«همسر و هم‌خواه‌اش گرچه به اندازه شوهر لثیم نبود، ولی زن بی‌سواد نادانی به‌شمار می‌رفت.»	هم‌پیشه، هم‌جنس، هم‌خانه، هم‌خواه، هم‌دسته، هم‌رأی، هم‌کار، هم‌کلاس، هم‌نوع و...	هم + اسم = صفت مرکب
«زری از همان‌جا که نشسته بود می‌دیدش.»	همان، همین	هم + ضمیر = صفت / اسم / ضمیر
«خیاط کل با تو لچ کرده. چشم ندارد تو را ببیند. مرا هم همین‌طور.»	همین‌طور، همان‌طور، همین‌جور، همین‌گونه	هم + قید / صفت / ضمیر + «طور / جور» = قید
«طفלק از سوز درد هم‌چنان بی‌قرار بود.»	هم‌چنان، همچنین	هم + چنان / چنین = قید
«خسرو به تالار آمد. مینا دست‌هایش را بهم زد و گفت ...»	بهم‌نداختن، بهم‌زدن، بهم‌خوردن، بهم‌ریختن، بهم-پیوستن، بهم‌رسیدن	به + هم + فعل ساده = فعل مرکب

۷) نتیجه

براساس این پژوهش واژه «هم» با وجود قرار گرفتن در زمره واژگان بسته و توسعه‌ناپذیر زبان فارسی، ظرفیت ترکیبی بسیار بالایی دارند. «هم» خود هرگز دستخوش فرایندهای اشتقاقی قرار نمی‌گیرد و «همی» یا «هم‌وارگی» از آن ساخته نمی‌شود، اما در عین حال، پربسامدترین جزء اول در ترکیبات اسنادی و وصفی به‌شمار می‌رود. این ویژگی متناقض‌نما، «هم» را به عنصری منحصر به فرد در نظام واژه‌سازی فارسی تبدیل کرده است. از نظر ترکیب‌پذیری، «هم» در ساخت هر چهار مقوله

دستوری اسم، صفت، قید و فعل نقش دارد، اما بیشترین بسامد و زایایی به ترتیب متعلق به اسم‌سازی و صفت‌سازی است. در اسم‌سازی، الگوهای «هم + اسم» و «هم + اسم + ی» پربسامدترین‌اند و حاصل آن‌ها به ترتیب، اسم عینی و اسم معنی یا انتزاعی است. در صفت‌سازی، الگوی «هم + اسم» غالب است و در این موارد، «هم» موجب تغییر مقوله از اسم به صفت می‌شود. ترکیب با فعل عمدتاً از راه «به + هم + فعل ساده» صورت می‌گیرد و قیدسازی با «هم» محدودترین حوزه است که بیشتر از طریق تثبیت عبارت‌هایی، مانند «همین‌طور» و «هم‌چنان» یا افزودن پسوند «انه» به پایه‌های هم‌دار، انجام می‌شود. از حیث تغییر مقوله، «هم» در بیشتر موارد مقوله دستوری پایه را حفظ می‌کند؛ اما در دو الگو استثنا وجود دارد: نخست در الگوی «هم + اسم = صفت» که اسم به صفت تبدیل می‌شود، مانند همدل، هم‌عنان و دوم، در الگوی «صفت / اسم ساخته شده با هم + انه» = قید که حاصل آن قید حالت است. این ویژگی «هم» را از وندهای اشتقاقی تغییردهنده مقوله، مانند «ی» یا «انه» که همواره مقوله را دگرگون می‌کنند، متمایز می‌سازد. مقایسه کاربردهای «هم» در متون کلاسیک و معاصر نشان می‌دهد که در متون کهن، نمونه‌هایی از «هم + بن مضارع» (هم‌سوز، هم‌آموز) و نیز ترکیباتی با گسترده‌گی معنایی بیشتر دیده می‌شود که امروزه یا متروک شده‌اند یا کاربرد محدودی دارند. در مقابل، در متون معاصر الگوهای ترکیبی «هم» تثبیت‌تر شده، تنوع معنایی تا حدودی کاهش یافته، اما زایایی آن نه تنها حفظ شده، بلکه در حوزه‌هایی مانند اسم‌سازی (هم‌کلاس، هم‌دانشگاهی، هم‌محوری) افزایش نیز یافته است. این روند نشان می‌دهد که «هم» به عنوان یک عنصر زایای واژه‌ساز، همچنان در زبان فارسی امروز پویا و فعال است.

منابع

- ارژنگ، غلامرضا. (۱۳۹۶). دستور زبان فارسی امروز. تهران: قطره.
- افغانی، علی محمد. (۱۴۰۳). شوهر آهو خانم. تهران: امیرکبیر.
- انوری، حسن و احمدی گیوی، حسن. (۱۳۸۷). دستور زبان فارسی ۲. تهران: فاطمی.
- ایزدی، مریم؛ ابراهیمی، قربانعلی و رادمنش، عطاءمحمد. (۱۳۹۹). «کارکرد پیشوندها و پیش‌واژک‌های فعلی در فرهنگنامه قرآنی». پژوهش‌های دستوری و بلاغی. شماره ۱۸. صص: ۳۹-۹.
- بامشادی، پارسا؛ انصاریان، شادی و داوری اردکانی، نگار. (۱۳۹۷). «چندمعنایی پسوند «-انه» فارسی: رویکرد ساختواژه‌ساختی». مطالعات زبان و گویش‌های غرب ایران. شماره ۲۲-۲۱. صص: ۳۹-۲۱.
- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۶۲). دیوان. به تصحیح پرویز ناتل خانلری. تهران: خوارزمی.
- حیدری، فاطمه. (۱۴۰۰). «شیوه‌های واژه‌گزینی و واژه‌سازی فارسی در آثار منشور نا صرخسرو». پژوهش‌های دستوری و بلاغی. شماره ۱۹. صص: ۸۹-۶۱.
- خسروی، ابوتراب. (۱۳۷۹). هاویه. تهران: مرکز.
- خیام‌پور، عبدالرسول. (۱۳۹۲). دستور زبان فارسی. تبریز: ستوده.
- دانشور، سیمین. (۱۳۴۹). سووشون. تهران: خوارزمی.
- دولت‌آبادی، محمود. (۱۳۶۹). روزگار سپری شده مردم سالخورده. تهران: نشر چشمه.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۴). لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران.
- روانی‌پور، منیرو. (۱۳۶۹). اهل غرق. تهران: خانه آفتاب.
- روانی‌پور، منیرو. (۱۳۷۱). دل فولاد. تهران: نیلوفر.
- شقایق. ویدا. (۱۳۸۱). «پیشوند نفی در زبان فارسی». نامه فرهنگستان. شماره ۲۰. صص: ۹۶-۸۵.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (بی‌تا). منطق‌الطیر. با مقدمه و تصحیح حمید حمید. تهران: طلوع

- عظیمی، مریم؛ دهقان، مسعود و کرانی اکرم. (۱۴۰۱). «بررسی چندمعنایی پیشوند /hæm/ «هم» در زبان فارسی براساس رویکرد معناشناسی شناختی». پژوهش‌های زبان‌شناسی. شماره ۲۷. صص: ۶۹-۹۰.
- علوی، بزرگ. (۱۳۹۲). ورق پاره‌های زندان. تهران: نگاه.
- قطبی‌زاده، اعظم. (۱۳۹۵). «بررسی عملکرد فردوسی در کلمه‌سازی صفات با پیشوندها در شاهنامه». پژوهشنامه ادب حماسی. شماره ۲۱. صص: ۱۸۳-۱۹۹.
- کهن‌زاد، پروانه؛ فلاحتی، محمدهادی و پهلوان‌زاده، بهاره. (۱۳۹۹). «بررسی پیکره‌بنیاد زایایی وندهای اشتقاقی زبان فارسی». پژوهش‌های زبان‌شناسی. شماره ۲۳. صص: ۲۱۹-۲۴۰.
- گلشیری، هوشنگ. (۱۳۶۸). شازده احتجاب. تهران: نیلوفر.
- مشفق کاظمی، مرتضی. (۱۳۴۷). تهران مخوف. تهران: ارغنون.
- مشفق کاظمی، مرتضی. (۱۳۴۸). یادگار یک شب. تهران: ارغنون.
- معین، محمد. (۱۳۸۵). فرهنگ فارسی معین. تهران: امیرکبیر.
- ناتل خانلری، پرویز. (۱۳۸۴). دستور زبان فارسی. تهران: توس.

References

- Afghani, A.M. (2024). *Shohar-e Āhu Khānom*. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Alavi, B. (2013). *Varagh-e Pāreh-hā-ye Zendān*. Tehran: Negah. [In Persian]
- Anvari, H & Ahmadi Givi, H. (2008). *Dastur-e Zabān-e Fārsi*. Tehran: Fatemi. [In Persian]
- Arzhang, Gh. (2017). *Dastur-e Zabān-e Fārsi-ye Emruz*. Tehran: Qatreh. [In Persian]
- Attar Neyshaburi, F. (Bita). *Mantiq al-Tayr*. With an introduction and correction by Hamid Hamid. Tehran: Tolo. [In Persian]
- Azimi, M & Dehghan, M & Karani, A. (2022). Barrasi-ye chand-ma'nāyi-ye pishvand «ham-» dar zabān-e Fārsi bar asās-e ruykard-e ma'nā-shenāsi-ye shenākhti. *Pazhuhesh-hā-ye Zabān-shenāsi*, 27, 69-90. [In Persian]
- Bamshadi, P & Ansarian, Sh & Davari Ardakani, N. (2018). Chand-ma'nāyi-ye pasvand «-āneh» dar Fārsi: Ruykard-e sāxtvāje-ye sākhti (Construction Morphology). *Motāle'āt-e Zabān va Guyesh-hā-ye Gharb-e Iran*, 21-22. [In Persian]
- Daneshvar, S. (1970). *Suvashun*. Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Dehkhoda, A.A. (1995). *Loghatnāme*. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Dolatabadi, M. (1990). *Ruzgār-e Separi Shodeh-ye Mardom-e Sālkhorte*. Tehran: Nashr-e Cheshmeh. [In Persian]
- Golshiri, H. (1989). *Shāzdeh Ehtejāb*. Tehran: Niloufar. [In Persian]
- Hafez. (1983). *Divān*. Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Heydari, F. (2021). Persian Word Choice and Word Formation Methods in Naser Khosrow's Prose Works. *Grammatical and Rhetorical Research*, 19, 61-89. [In Persian]
- Izadi, M & Ebrahimi, Gh & Radmanesh, AM. (2019). The Function of Verbal Prefixes and Prepositions in the Quranic Dictionary. *Grammatical and Rhetorical Research*, 18, 9-39. [In Persian]
- Khayyampour, A. (2013). *Dastur-e Zabān-e Fārsi*. Tabriz: Sotudeh. [In Persian]
- Khosravi, A. (2000). *Hāviyeh*. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Kohan Zad, P & Fallaahi, M.H & Pahlavanzadeh, B. (2020). Barrasi-ye peykeh-bonyād-e zāyāyi-ye vandhā-ye eshteghāqi-ye zabān-e Fārsi. *Pazhuhesh-hā-ye Zabān-shenāsi*, 23, 219-240. [In Persian]
- Mo'in, M. (2006). *Farhang-e Fārsi-ye Mo'in*. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Moshfeq Kazemi, M. (1969). *Yādegār-e Yek Shab*. Tehran: Arghonun. [In Persian]
- Moshfeq Kazemi, M. (1968). *Tehran-e Makhuf*. Tehran: Arghonun. [In Persian]
- Natel Khanlari, P. (2005). *Dastur-e Zabān-e Fārsi*. Tehran: Tous. [In Persian]
- Qotbizadeh, A. (2016). Barrasi-ye amalkard-e Ferdowsi dar kalleh-sāzi-ye sefāt bā pishvand-hā dar Shāhnāme. *Pazhuheshnāme-ye Adab-e Hamāsi*, 21, 183-199. [In Persian]
- Ravani Pour, M. (1990). *Ahl-e Gharq*. Tehran: Khāneh-ye Āftāb. [In Persian]
- Ravani Pour, M. (1992). *Dell-e Fulād*. Tehran: Niloufar. [In Persian]
- Shaghghi, V. (2002). Pishvand-e Nafi dar Zabān-e Fārsi. *Nāme-ye Farhangestān*, 4, 85-96. [In Persian]